

Emlékek a török hódoltság korából (1566—1695)

A hódoltsági területen átutazók beszámolóí tele vannak a pusztuló magyarság szánelomra méltó sorsának, keserves életvitelének megdöböntő pillanatképeivel. Nem lehet megindultság nélkül olvasni ezeket. Szerzőik politikai pártállásától, felekezeti-vallási hovatarozásától, társadalmi rangjától függetlenül közös bennük az a mély együttérzés, amellyel a kiszolgáltatott, védtelen nép sorát szemlélik, s az az ellenséges indulat, amellyel az elnyomó török hatalom pusztításait, zsarolásait elítélik. A parlagon hagyott elvadult puszták, ez elnéptelenedő falvak lehangoló, szívszorogató látványa mind a hitevesztett nép reménytelenségének, otthont sirató fájdalmának és emberibb körülményeket kereső félszeg buzgalmánának a bizonyágtevői voltak. Védettebb vidékekre vágynak innen az emberek. Olyan országrészekbe, ahol nem üznek példátlan emberkereskedelmet a török—tatár rabszolgakereskedőkkel az ügyeskedő, árulásra kész, bectelen élni akarók, akik annyira elvesztették lábuk alól a talajt, oly mélyre sülydedtek, hogy néhány tallérért tulajdon honfitársaikat is képesek voltak a török kufárok kezére juttatni.

A Fugger—Thurzó társaság egyik illusztris tagja, az 1514-ben betelepült *Dernschwam János* — ahogy *Tardy Lajos Régi feljegyzések Magyarországról* című kötetéből tudjuk — 1555-ben készített útleírásában például ezeket mondja: „...a magyarok nem győznek eleget panaszkodni a törökökre, akik ... napról-napra rabolnak embereket, és gyilkosságoktól sem riadnak vissza. Törököt rossz szóval illetni, szidalmazni nem lehet; el kell tűrni minden önkényeskedésüket, még azt is, hogy nyíltan, vagy titkon mindent elszednek. Amit egy török elfogyaszt, azért nem fizet”. Nem sokkal később pedig arról számol be, hogy „a törökök elmondhatatlanul telhetetlenek; amikor a szegény népet már annyira megnyúzták, hogy nincs mit elvenni tőlük, akkor egyiket a másik után elrabolják, majd rabszolgának adják el. Ebből tartják el magukat a törökök, hiszen nem részesülnek olyan magas zsoldban, mint a keresztény katonák”.

A *Verancsics*-vezette konstantinápolyi küldöttség, amelynek *Dernschwam* is tagja volt, nem érintette sem oda- sem hazautaztában Gyula várát és környékét. A jó szemű *Dernschwam* konkrét tényekre és a helyzet valóságos ismeretére építő lehangoló megállapításait azonban nyugodtan vonatkoztathatjuk

a mi vidékünkre is. Olyan általános igazságok, amelyeket népköltészeti emlékeink is hitelesítenek.

Kálmány Lajos, a kiváló néprajztudós Békéssámsonban például a következő, török időköt idéző dalra bukkant:

Csicsiss el, aludjál, te kis török gyerök!
Nekem is vót fiam, szép kis magyar gyerök.
De mikor a török Vásárhelyt bevötte,
Az én kisfiamat böcsöstül elvitte,

Most is megösmerném, ha elébem jönne:
Bal kezint; bal lábán barac(k)mag a jegye.

A bánatos hangú altatódal — *Greguss Ágost*-i értelemben vett tiszta ballada: tragédia dalban elbeszélve — egy török rabságba hurcolt anya fájdalmát panaszolja el. A népdal típusokkal foglalkozó tudósok szerint a közismert fialabolta anya motívum nyomai fedezhetők fel benne. A drámai tömörségű helyzetdal, mint a szaggatott cselekményű balladák, csak sejteti a lényegét: a Vásárhely táján rabságba került, közben török vitézzé s erdült magyar ifjú visszajön, elrabolja saját anyját is, hogy a messze távolban unokájának dajkája legyen.

Nehezen tudhatjuk eldönteni, mennyi „emberség” húzóhatott meg az ilyen tett mögött. Volt-e egyáltalán? Itthon ugyanis állandó rettegésben, örökös félelemben élt mindenki. A zsákmányszerzéssel, rablással, fosztogatással foglalkozó török és tatár martalócok sűrűn benyargalták az egyes vidékeket, s minden ellenszolgáltatás nélkül elvitték a szegény emberek legszükségesebb holmijait is. Ellenszegülni nem volt tanácsos: a tiltakozók kedvét hamar elvették, az illetőket könnyű szerrel móresre tanították a kóbor katonák. Aki önvédelemből visszaütött, örülhetett, ha „cudar veréssel” és vagyona elkobzásával megúszta. Ilyen körülmények között esetleg még ezt a brutális gesztust is fel lehetne fogni valamiféle „kegyetlen” jótettnek: a fiú szeretét egyfajta torz megnyilvánulási jegyének.

Tények igazolják, hogy a törökké átnevelt magyar származású katonák előtt is nyitva állt a felemelkedés útja. Volt, kit katonai szolgálata előtt egyenesen a szultáni szerájban neveltek. Ez a megkülönböztetett sors jutott osztályrészül a Gyulán vagy valamelyik Gyula melletti faluban — magyar szülők gyermekeként — született, feltehetően 1552-ben elhurcolt *Khadim Dzsaférnek* is, ki hamarosan a gyulai, majd a székesfehérvári szandzsák élére került. Ez a harci erényeiről és kíméletlen brutalitásáról egyaránt hírhedt vad katona — ahogy *Tardy Lajos*: *Régi hírünk a világban* című műve közli — a század végére III

Murad egyik legmegbízhatóbb és legkedveltebb főtisztje lett. Halált megvető bátorságáért, tülerővel szemben sem hátráló makacs győzni akarásáért, legendás hadi sikereiért jutalmul előbb damaszkuszi beglerbéggé, majd vezíri ranggal a tebrisi ejalet helytartójává — basájává nevezte ki a szultán.

Kegyetlensége nem ismert határt. Egész Perzsia iszonyodott tőle, de rettegtek saját katonái is, akiken — minthogy alacsony zsoldjuk miatt lázongani mertek — bőszen haraggal állt bosszút. *Dzsáfer* példája persze nem általánosítható. Művelődéstörténeti jellegű vizsgálódásunkban csak ezért hivatkozunk rá, hogy érzékeltessük: az emberrabló kufárok nemcsak busás váltságdíj reményében fűzték előszeretettel rabszíjra a gyermekeket, hanem mert reájuk a katonai utánpótlás biztosítása céljából is szükség volt.

Az embervásárban — mint közvetítők — a törökökkel szövetséges gyülevezs tatár seregek is részt vettek. Még a hódoltság utolsó évtizedében is divatozott a megszegyenítő, lélektelen vásár. Sőt talán a rabok kicserélésének a reménye ekkor még növelte is a kereskedelem lendületét. Erre vall az 1689 táján fogságba esett *Berekszászi* (Beregszászi) *Pál* szilágysági predikátor családjának a sorsát ismertető verszet: a *Keserves zokogó sirással tellyes história* is.

Berekszászit családjával együtt „szent szolgálata” végeztével fogták el a tatárok. Feleségét és kisebb gyermekét, akik másik martalóc kezébe kerültek, könyörtelenül elszakították tőle, őt pedig nagyobbik, mindössze 4 éves fiacskájával előbb Váradra, majd a Maros mellé, végül Gyulára hurcolták. Panaszos hangú éneke félelmetes képet fest a korabeli közállapotokról. A már ismertetett, csaknem másfélszáz évvel korábbi, *Szegedi*-féle jeremiádnál is szívbe markolóbbat.

Élete legmegrázóbb élményét: rabságba jutásának gyászos körülményeit mondja el itt az énekszerző a személyesség erejével is hitelesítve drámai előadását. Jól érzékelteti félelmét, amikor megszökik az alvó őr mellől, és kínzó lelkiismeretfurdalását, amely visszakényszeríti fia mellé. Nem kis önérzettel szól felelősségtudatáról:

Mikor sok atyák s keserves anyák elhányták fiokat,
Maros vizének habzó árára hányták fiokat,
Fiam megtartván, én nem követém ezeknek dolgokat,

holott azt is tudhatta, biztonságos védelmet nem nyújthat neki. Nem képes megmenteni a reá váró veszedelmektől; azoktól a testi-lelki tortúraktól, melyeket a sors reá mér. Ezek közül kettőről is tudat *Berekszászi*. Mindkettő egyben az ő emberségének a próbája is. Az elsónél még helytáll. Amikor ugyanis

A dühödt tatár fiacskámat ölemből kivenni,
Hirtelenséggel a kis ártatlant kezdé vízbe vetni,
Hol szegényecske nagy fuldoklással meg akara halni,

fájó apai szíve fellázad az embertelen kínzás láttán, s a Marosba vetve magát,
nagy küszködéssel sikerül kimentenie halálra rémült fiát. Tettéért bűnhődnie
kellett. A parton reá támadt a „pogány”, meglátván

... hogy magzatomat kihoztam a vízből,
Ottan hirtelen a földre vere dühösködéséből,
Kardját kirántá, hogy fejem vegye döhödött mérgéből.

Nem tudni, miképpen sikerült ezek után életben maradniuk. Erről nem szól
az ének. Talán csak az adásvétel borzalmas előjátékának szánta a vad tatár a
kegyetlen kínzást azért, hogy áldozatai könnyebb szívvel viseljék el az idegen
földre hurcolást? Ennél csakugyan nem lehetett kiszolgáltatottabb és nyomo-
rúságosabb a törököknek eladott magyar rabszolga élete sem.

Az embervásárra Gyula térségében került sor. Itt volt, itt lehetett a vásár
központja. A vár mellett. Az egyezkedés — *Berekszászi* leírása szerint — a kö-
vetkezőképpen zajlott le a tatár és a törökök között:

Nagy sereg török odajött vala aholott valának,
Holott a rabok, miként a barmok, úgy árultatának.
Három fő törökök ottan hozzám közel járulának.

Egyik közülük eképpen köszönt: isten szabadítson,
Mit keressz te itt, isten embere, a tatár táboron?
Annak utána szép magyar nyelven szóla ilyen módon:

Ha török téged itten megvenne, jobban lenne dolgod,
Mert oly országra visznek téged, bizony megsiratod
Születésednek napját s óráját ottan megátkozod

E szavát hallván ott a töröknek, igen megrémülék,
Előtte állván és sírva kérvén, néki így könyörgék:
Hogy szegény fejem dühödt pogánytól ottan megvétetnék.

Eleget kéré szegény fejemet a dühödt pogánytól,
De csak azt mondá, hogy ki nem bocsát addig a markából,
Míglen nagy summát bé nem hozatok országból.

A pogány török kis fiacskámat megvevé a helyben,
Hogy látá lelkem tőlem válását, szóla ilyenképpen:
Ne adj el engem, szerelmes atyám, mert megvér az isten.

E szavát hallván kis magzatomnak csak elcsudálkozáam,
Okos beszédén én önekie igen álmétkodám,
Sírásom miatt amint szólhatnék, nékie ezt mondám:

Nem én adlak el szerelmes fiam, őrizz az isten!
Hanem a tatár ad el tégedet a török kezében.
Menj el szép fiam! Nem vehetlek már többé az ölemben

E szót elhagyván, a pogány török fiamat elvivé,
Kiert ő magát siralmas fejem bánatnak ereszté,
Ott leborulék szörnyű sírással arccal a föld felé,

Nagy keservesen siratom vala édes magzatomat,
Két kezem közül kiragadott édes szép fiamat,
Nagy óhajzással kérem istentől az én halálomat.

A gyulai pasák zsarnoki uralma ellen csak agyafúrt egyéni lázadók vagy jól szervezett kis csoportok tudtak szerencsésen protestálni. Talpraesett ötleteikkel, a veszély tetőfokán is megőrzött hidegvérükkel a szájhagyomány szerint nemegyszer tették nevetségessé a pasát és katonáit. Több ilyen mindenre elszánt legényről tudunk. Közéjük tartozott *Győri Jakab* hajdúhadnagy is, aki ügyes fondorlattal, óriási zajt csapva a gyulai vár körül, kicsalogatta a megrémült törököt a falak közül, és jól elhelyezett maroknyi seregével — nem utolsó sorban a sárréti mocsarak segítő támogatásával — gazdag aratást tett közöttük 1636. októberében. De roppant életszerű, szellemes ötlettel járt túl a gyűlölt pasa eszén a sarkadi *Csavarga* (Varga) *Miska* is, aki koldusnak öltözve éktelelen sírással zokogott az egyik fa alatt a Gyula felé vezető úton, amikor a pasa szokásos napi lovaglásából hazafelé tartott. Meg is esett szíve a szegény nyomorulton, s segíteni kívánt rajta. Különösen amikor megtudta, hogy egy török katona vette el tőle, a béna koldustól a mankóját, és dobta fel a fára. Csavarga még meg is mutatta, hol van. Jól tudta, hiszen ő tette oda. A pasa, hogy kiköszörülje a csorbát, mit állítólagos katonája ejtett az emberségen és becsületen, felmászott a mankóért a fára. Ezalatt Csavarga felpattant a pompás paripa

hátára, kezébe vette a pasa díszes fegyverét, s vidám lélekkel kurjantott oda: „Nocsak siess, beste lelke, azzal a mankóval, mert nem lesz mivel hazamenned. Én bizony itt hagylak, elmegyek elmondani, ahogy kívántad is, hogy jó török emberek is vannak.” Azzal belevágott a ló vékonyába, s meg sem állt a sarkadi palánkig. Az őrség katonái nagy ámulattal hallgatták végig Csavarga corpus delictikkal is megerősített történetét. Csak barátját: *Bakót* nem hagyta nyugodni a vére. Elhatározta, túltesz Csavargán.

Egy váratlan dolog aztán a kezére játszott. Ahogy egyszer ott ólalkodott a pasa házának nyitott ablaka körül, hallja ám, hogy keservesen sír a gyerek. Hiába ringatja kezében a dajka. Nosza, Bakónak sem kellett több. Azt ajánlotta, ringassa nagyobb ívben, úgy bizonyosan megnyugszik. Egy pillanat múlva aztán már az ő kezében volt a gyerek, s uccu neki, vesd el magad, futásnak eredt vele. Meg sem állt a Körösig. Ott érték utól az üldöző katonák. Látva, hogy hiábavaló minden további erőfeszítése, letette a gyereket a víz partjára, ő pedig egy felfordított ladik alá rejtőzött. A pasa nagyon megörült megtalált gyermekének, s katonáinak az ellillant Bakó kézrekerítését adta parancsba, míg ő karjában gyermekével leült a csónakra, s mélyen elaludt. Azalatt, amíg az üldözők dolguk végezetlenül visszatértek, az eleven fantáziájú Bakó sem tétlenkedett. Hogy történetét igazolni tudhassa, ügyesen leoldotta a basa mindkét csizmájáról az aransarkantyút. Volt is nagy hüledezés a sarkadiak táborában, amikor felmutatta. A basa csak a várban vette észre, hogy megszegyenítették. Jó idő múlva aztán visszakapta kedves sarkantyúit, de előbb a nótárius kérésére pecsétetes írással kellett igazolnia, hogy *Bakó* nagyobb zsvivány még *Csavargánál* is.

Közismert a gyulai *Cseke* bíró esete is. Ez a rekkenő melegben szomját oltó pasát a saját buzogányával ütötte agyon. Tette elkövetése után egész Szalontáig menekült, minthogy a sarkadiak — félve a megtorlástól — nem fogadták be. Jöttek is a törökök azon nyomban. A bátor szalontaiak azonban mindaddig feltartóztatták a kapu előtt őket, míg seregük fel nem készült a kirohanásra. A nem várt veszélyt észlelve, a törökök hanyatt-homlok menekülni kezdtek. Csak Gyula alatt érték utól őket a szalontaiak, akik az azóta *Törökzugnak* elkeresztelt határrészen megsemmisítő győzelmet arattak fölöttük. Mindegyik történetünket ismerteti *Dankó Imre* is *Opuscula ethnographica* c. kötetében.

Különös módon még betyárdal is szól a gyulai pasáról. A *Magyar Népköltési Gyűjtemény XVI. kötetében* található dalban egy szalontai betyár fenyegeti meg hetyke, kihívó hangon:

Megizenem a gyulai basának,
Hagyjon békít szalontai betyárnak,
Mert ha nem hágy békít neki, csuhaj, megbánja!
Szakállostul, bajúszostul enyim lesz a pofája.

Hogy milyen lehetett a XVII. századi gyulai vár és a város, arról a 150 fegyveres (!) kíséretében itt is megfordult nagy török utazó: *Evlia Cselebi* ad sokak szerint meglehetősen megszépített képet. Miután beszámol a vár feladásának sajátos körülményeiről, továbbá a gyulai bég törvény szerinti tekintélyes jövedelméről, katonáinak számáról, katonasága összetételéről, a közigazgatás központi szerveiről, a „tengerhez hasonló” mocsarakkal, posványokkal és nádasokkal körülvett vár földrajzi helyzetének, a részint tömésfalú, részint téglalapítású, 4 tornyos belső várnak (ebben kapott helyet a „pokol mélységéhez hasonló” börtön is) és a középső városnak az ismertetésébe kezd.

Színes leírása amolyan XVII. századi Velencének mutatja be a várost. Az árkokat és lápos területeket fahidak (volt köztük száz lépés szélességű is) ívelik át és kötik össze a várral meg a hozzá tartozó, „mély mocsárban fekvő” kisebb négyszögű erődítményekkel és bástyákkal. Természetesen a deszkaszindelyes házakkal és búzamaztárakkal is. Különös életforma honosodott meg itt: „A Keresen csónakok, hajók járnak. Minden háznak erkélye és zárt kertje a folyó partján van, s mindenki a maga házából halászik a különféle halakra. Egyik házból a másikba csónakon mennek”.

Az 1060 csinos, faszindelyes házból álló, ún. „nagy-külváros” utcái mind deszkaburkolatúak, sőt a házak belseje is mind „deszkával van fedve” — vizesek a falak. Három teológiai iskola, 9, cellákra osztott szerzetesi épület, 2 kolostor, 3 elemi iskola, 11 fürdő, 200 bolt és 3 templom díszíti *Szulejmán* khán és *Ali* bég szép ólomtetejű dzsámiján és *Ali* türbéjén kívül a nagy városrészt. (Vagyis igazi kultúrközpont; *Cselebi* nem volt fukar a házak, intézmények, boltok számának meghatározásában). Itt is csónakokkal közlekedik mindenki, akár a középső városban. Még ha a szomszédba megy is az illető. A személybiztonság gyengeségére vall, hogy „az asszonyok fedett arcúak, és soha a kapun ki nem mennek, még fürdőzni is csak otthon, kályhával melegített fürdőbe mennek.” Az évszázados török uralom eredményeként „a város egész lakossága jól tud törökül, de oláhul és magyarul is sokan tudnak” — állapította meg *Cselebi*.

A várat csak 1695. januárjában ürtették ki a törökök. Viszonylag későn, hiszen 1685-ben már Szolnok, Szarvas és Arad, 1686-ban pedig Szeged és Lippa is a császári és a velük szövetséges csapatok kezébe került. Gyulát viszont el-mocsarasított környéke miatt katonailag nem lehetett bevenni, csak kiéhez-tetni. Megakadályozva, hogy élelem jusson a várba. A portyázó seregek, melyek *Dányádi János* siralmas éneke szerint még 1691-ben is kereskedelmi kapcsolatban álltak az erőszakosan rabló, „nagy hatalmas, semmiben irgalmas” tatárokkal, egyre kevesebbszer merészkedtek ki az ostromzárral körülvett várból. A kezdetben még követelődző és fenyegető, később kérlelő-rimánkodó felhívások teljesítését is megtagadták az egyre jobban összezsugorodó fennhatósági terület lakói. Végül az időközben Váradot és Jenőt is feladó törökök arra kényszerül-

tek, hogy megbízott követeikkel „az élés nem lite miatt” Szegeden tárgyalásokat kezdjenek a vár feladásáról.

„Minden zászló és dobverés nélkül” hagyták el a várat és adták át a császáriaknak. *Evlia Cselebi* erőt fitogtató, fényes udvartartást tükröző leírását különben nem igazolták a tények: a szerződés alapján átadott fegyverek és harci felszerelések. A leltárban szereplő 20 ágyú között — ezt *Virágh Ferenc: Török hódoltság Gyula térségében* c. műve is aláhúzza — ott volt az *Ábrámffy Farkas* és a *Patócsy Ferenc* nevével megjelölt is. Ezeket annak idején még *Kerecsényiek* hagyták ott a várban.